

LA ROMANITZACIÓ A LES TERRES DE L'EBRE. EL CAS DE LES ANTEFIXES

Antefixa, curs inferior de l'Ebre, romanització, Ilercavònia, terracota

Antoni J. Cartes Reverté

En el artículo se estudian cinco antefijas con decoración humana procedentes de tres yacimientos de las Tierras del Ebro. Se describen estas piezas tanto a nivel físico como en los detalles de las representaciones, los contextos estratigráficos en los que aparecen, su producción, así como su valor como documento histórico sobre el proceso de romanización. También se estudian comparativamente entre ellas para definir una evolución del modelo y los posibles talleres.

Antefija, curso inferior del Ebro, romanización, Ilercavonia, terracota

In this article we study five antefixae from three archaeological sites of the lower Ebro area. They are described and details of the representations, the stratigraphic context in which they were found, their production, including their value as a historical document of the Romanization process, are given. They are also studied from a comparative point of view in order to define the evolution of the model and the possible centres of production.

Antefixa, lower Ebro area, Romanization, Ilercavonia, terracotta

Dans cet article on étudie cinq antéfixes avec décoration humaine trouvées dans trois gisements du tronçon final de l'Èbre. Elles sont étudiées physiquement et aussi les détails de leurs représentations, leurs contextes stratigraphiques, leur production et leur valeur comment un document historique du procès de romanisation. Elles sont, finalement, étudiées comparativement pour définir une évolution de cet model et des possibles ateliers.

Antéfixe, bassin inférieur de l'Èbre, romanisation, Ilercavonia, terracotte

227

INTRODUCCIÓ

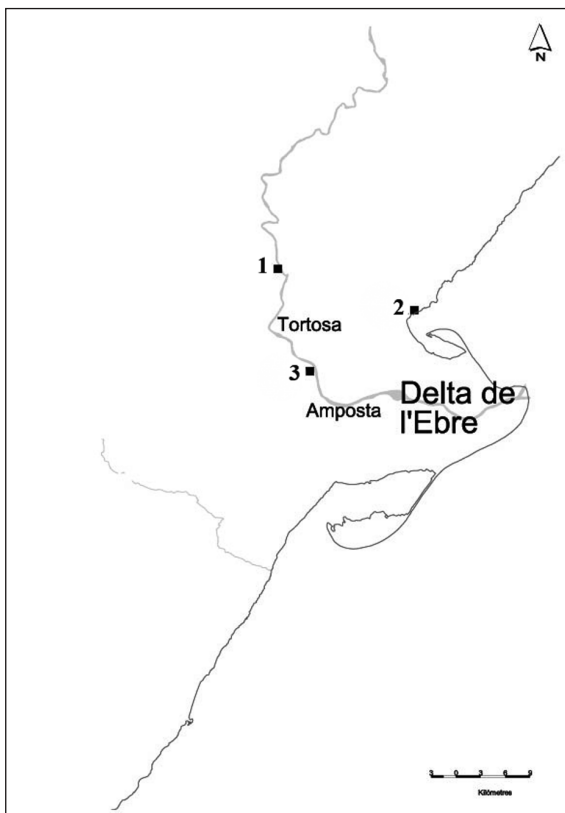
A diferència d'altres llocs, com per exemple França, els estudis sobre peces de terracota no han atret de manera especial als investigadors catalans i espanyols. A les obres de síntesi que s'esmenten més endavant, tan sols es pot afegir alguna breu publicació estudiant una peça o un grup reduït de peces aparegudes en un mateix jaciment. D'altra banda, peces amb un valor estètic important han estat estudiades des d'una vessant més artística que arqueològica.

Pel que fa a les Terres de l'Ebre, únicament tres articles han abordat la plàstica menor des de l'arqueologia. En primer lloc, la publicació sobre tres petites figures de fang cuit recuperades en les excavacions de l'assentament iberoromà de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, Ribera d'Ebre) (Genera 1981). L'any 1946 S. Vilaseca publicava unes petites escultures de fang provinents del jaciment de la Serra de l'Espasa (Vilaseca 1946). Finalment, es pot esmentar la publicació d'una antefixa hel·lènica realitzada en guix i apareguda a

l'Hospitalet de l'Infant (Baix Camp), interpretada com part de la decoració d'un santuari empòric que hauria funcionat durant l'Ibèric Ple (Dupré 2006).

Els treballs de síntesi, necessaris per poder avançar en el coneixement d'aquestes peces, encara han estat més escassos. Tant és així que, fins a la data, tan sols es compta amb dues publicacions sintètiques sobre antefixes i una altra sobre figuretes de terracota. En el cas de les antefixes, la primera obra de síntesi va ser l'estudi publicat l'any 1996 sobre el conjunt d'aquestes peces documentades a la Tarraconense (Ramos 1996). L'any 2008 apareixia la publicació referent al conjunt d'antefixes trobades a les excavacions de la Plaça de la Font de Tarragona, que inclou un catàleg i un petit estudi de cadascuna de les peces, totes elles emmarcables dins el segle I dC. En aquesta monografia també s'estudiaven les lastres campana recuperades en el mateix solar (López/Piñol 2008).

Pel que fa a les figuretes de terracota romanes només es compta amb una publicació monogràfica i sintètica centrada en les peces recuperades en les diferents

228

Figura 1. Situació dels jaciments on han aparegut les antefixes que s'estudien en aquest article. 1. Casa Blanca (Tortosa, Baix Ebre); 2. L'Ampolla (L'Ampolla, Baix Ebre); 3. La Carrova (Amposta, Montsià).

necròpolis de *Corduba* (Vaquerizo 2004). A més d'un catàleg de totes les terracotes i els fragments recuperats, en aquesta publicació es realitza una aproximació al valor social d'aquestes peces i al seu significat en el món funerari. També cal destacar l'estudi realitzat sobre les figures de terracota del Museo Nacional de Arte Romano de Mèrida a càrrec d'E. Gijón Gabriel (Gijón 2004).

El conjunt que es presenta en aquest article està format per cinc antefixes amb figuració humana procedents de tres jaciments diferents: L'Ampolla, la vil·la romana de Casa Blanca i la vil·la romana de La Carrova (Fig. 1). Aquestes peces es varen recuperar al llarg del darrer segle i no han estat mai objecte d'un estudi que vagi més enllà de la seva descripció física.

Per primer cop s'intenta estudiar aquestes peces globalment, tant físicament com en els detalls de les representacions, considerant els contextos estratigràfics en els que varen aparèixer, fent una aproximació a la seva producció i tenint en compte, a més, el seu valor com a document històric del procés de romanització en aquestes terres. D'altra banda, es realitza un estudi comparatiu d'aquestes peces, les unes amb les altres, per tal d'intentar definir una evolució del model i els possibles tallers.

Figura 2. Fragment d'antefixa apareguda a l'Ampolla, número de registre 761 de l'IMACT. Fons AHCTE.

LES ANTEFIXES DE L'AMPOLLA

L'any 1900, en el transcurs d'unes obres al nucli urbà de l'Ampolla, es van posar al descobert un conjunt d'antefixes figurades. De tot el conjunt de peces, de les que es desconeix el nombre exacte, només dues han arribat fins als nostres dies, havent desaparegut la resta durant els anys de la guerra civil (Bayerri 1948, 660-661). Aquestes peces es conserven als magatzems del que havia estat el museu de Tortosa, fons que avui en dia custodia l'IMACT (Institut Municipal d'Activitats Culturals i Turístiques de Tortosa). Aquestes peces porten el número d'inventari 761 (Fig. 2) i 762 (Fig. 3).

A part d'aquestes referències tan bàsiques, no es diu res més d'aquestes peces en la publicació abans citada. Tot i així, es poden fer algunes suposicions sobre el lloc on podrien haver estat localitzades les antefixes. Tenint en compte que l'arquitecte Joan Abril i Guanyabens, qui va trobar les restes i qui les va entregar al Museu de Tortosa, era en aquells moments l'arquitecte diocesà i que l'església de l'Ampolla data de finals del XIX (la primera pedra es va col·locar el 1884), és possible que aquestes peces aparegueren en el solar d'aquest edifici.

En aquest mateix nucli de població s'han documentat altres restes arqueològiques. Tot i que no s'han donat a

conèixer, a l'IPAC (Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya) consten les següents: un mur de carreus que l'informador associa a una muralla, un conjunt de restes amfòriques, un conjunt de monedes que van ser foses per a la realització d'una campana, entre d'altres. Tot això fa pensar en l'existència d'un edifici de considerables dimensions i importància que ha estat molt destruït, per no dir completament, amb la construcció del nucli urbà.

El seu descobridor va qualificar aquestes terracotes de "arte helénico" i les va considerar indicadores de la presència en aquest espai de la ciutat grega de Lebedontia citada per Aviè (Bayerri 1948, 660).

Tots dos exemplars conserven només la placa decorada de forma ogival, mentre que l'*imbrex* ha desaparegut, quedant-ne tan sols l'empremta. En totes dues apareix representada una figura femenina fins a l'alçada de les espatlles, les quals queden cobertes per la llarga cabellera que descendeix des de l'alçada de les orelles, mentre que la part central del pentinat es podria descriure com de quarts de meló. El pentinat emmarca una cara bastant arrodonida a la que no s'han definit elements més enllà dels imprescindibles com els ulls, el nas i la boca. Els ulls de les dues peces presenten unes diferències notòries: mentre que en una d'elles apareixen com dos botons amb la pupil·la marcada mitjançant una profunda incisió, en l'altra s'han representat sense remarcar cap element. Tot i així comparteixen la frontalitat i la manca de realisme en la mirada i la representació dels ulls. En totes dues el nas ha estat fortament erosionat, conservant-se tan sols el tram entremig dels dos ulls. Un procés similar sembla haver patit la boca, de la que només es conserven petits indicis.

El coll de totes dues figures presenta sengles semicercles, en nombre de tres, d'un gruix considerable i que cobreixen tota la superfície entre la cara i les espatlles. Aquests tres plecs van ser interpretats per L. Ramos Sainz com a anells de Venus, creant una categoria expressament per a aquestes figures, basant-se en un dels exemplars recuperats en les excavacions de la vil·la de Casa Blanca (Ramos 1996, 391-392), tal com veurem després. Segons la interpretació que es planteja en aquest article, però, és possible que aquestes protuberàncies es puguin identificar amb collarets de tradició ibèrica.

Finalment, les espatlles de les dues figures apareixen cobertes pel que sembla una túnica, insinuada amb algunes arrugues, i que es creua sobre el pit definint un escot en V que, en el cas de l'antefixa 762, sembla subjectar-se amb una fíbula circular.

Tot i que les dues peces provenen del mateix jaciment, presenten unes diferències importants en l'acabat, essent la 761 d'una factura més fina que la 762, i estan fetes amb pastes molt diferents. Mentre que la peça individualitzada com a 761 presenta una pasta de color beix, bastant depurada i amb un tacte sabonós, l'altra

Figura 3. Fragment d'antefixa apareguda a l'Ampolla, número de registre 762 de l'IMACT.

es va realitzar amb una argila de color vermell viu, amb desgredants de dimensions petites visibles a ull nu, i d'un tacte dur. Aquest fet ens podria estar parlant de peces vingudes de dos tallers diferents, però que tindrien les mateixes influències o models. Per aquest motiu creiem important destacar el fet, comú a les dues peces, de que la decoració no ocupa tota la placa; cosa que ens mostra que no ens trobem davant de models originals, sinó de còpies d'altres antefixes.

229

LES ANTEFIXES DE LA VIL·LA DE CASA BLANCA (JESÚS, TORTOSA)

La vil·la romana de Casa Blanca es situa a uns 4 km aigües amunt de Tortosa i a la riba dreta de l'Ebre. Es tracta d'una vil·la que va estar en funcionament entre els segles I i VI dC, de la que es coneixen diverses estructures relacionades amb la *pars rustica* de l'establiment. Amb motiu de la construcció de la carretera C-12 es va excavar una part de l'assentament posant al descobert les restes d'un gran pati tancat per l'est i amb habitacions als costats nord i sud, mentre que la part oest es desconeix. També es van poder documentar diferents reformes al llarg del temps, essent la darrera construcció una mena de cabana que aprofitava materials i murs de l'edifici anterior (Revilla 2003).

Entre els elements exhumats aparegueren dues antefixes, una de les quals gairebé sencera, mentre que l'altra tan sols es conservava fins a la meitat de la cara. La més sencera aparegué en uns nivells de farciment del pati que es daten al segle III dC, motiu pel qual han de ser d'un moment anterior. L'altra peça, més fragmentària, aparegué en les tasques de rebaix de terres efectuades per la maquinària.

Els materials d'aquesta excavació estan dipositats al magatzem dels Serveis Territorials de la Generalitat a

Figura 4. Antefixa de Casa Blanca. A partir de Revilla 2003, 258.

Figura 5. Antefixa de Casa Blanca. A partir de Revilla 2003, 260.

230

Tortosa. Les dues antefixes, però, no han estat localitzades entre aquests materials, motiu pel qual han estat estudiades a partir de les fotografies publicades en la monografia sobre aquest jaciment (Revilla 2003, 257-261).

L'antefixa que s'ha conservat més sencera presenta una placa ogival, fragmentada en el límit superior esquerre i ocupada en gairebé tota la seva superfície per un bust femení (Fig. 4). D'aquest bust s'han perdut els atributs de la cara, quedant-ne únicament els extrems exteriors dels ulls, mentre que el nas i la boca han desaparegut completament. La forma de la cara és lleugerament ovalada, sense faccions i massissa. A sobre del cap apareix el pentinat que, tot i estar desgastat, es pot atribuir a un pentinat de quart de meló que, des de l'alçada de les orelles i fins a les espatlles, es representa solt. En aquesta zona s'han marcat els flocs de cabell mitjançant incisions, segurament realitzades després del desemmotllat, ja que mentre a la part dreta del pentinat són completament verticals, a l'esquerra apareixen de manera obliqua cap a l'exterior de la peça. Aquests cabells solts emmarquen el cap i el coll de la figura. El coll presenta dues mitges canyes gruixudes i una de menor gruix, situada gairebé en el que seria l'escot, que s'adapten a la fisonomia del cos. La part corresponent a les espatlles de la figura només es troba esbossada i no es pot distingir cap detall que ens permeti parlar de la vestimenta.

L'altra antefixa, conservada tan sols fins a l'alçada del nas, ha conservat millor els cabells i els ulls. Els cabells mostren el pentinat de quart de meló, mentre que els ulls s'han tractat de manera poc detallada, podent-se observar a l'ull esquerre una posició completament frontal de la pupilla, realitzada mitjançant un rebaix. Del nas només queda una insinuació, mentre que la resta de la peça ha desaparegut (Fig. 5). Aquest tractament d'ulls i cabells també el trobem en una petita figureta de terracota del Museo Nacional de Arte Romano de Mèrida. Es tracta de la peça amb número d'inventari 8965, que representa un rostre femení amb un pentinat en quarts de meló i el rostre amb les faccions poc definides. Aquesta figureta ha estat estudiada per E. Gijón, que li atribueix una cronologia de mitjan segle II dC (Gijón 2004, 120 i 266).

Totes dues peces foren estudiades per L. Ramos en la seva tesi, creant per a elles una categoria especial, basant-se en la peça sencera, que ella anomena "*busto femenino con anillos de Venus marcados*" (Ramos 1996, 391). Aquesta autora interpreta els grans plecs del coll de la figura femenina com els anells de Venus d'una dona ja d'una certa edat. Totes dues peces foren tractades de manera breu per A. Aguilera en la monografia dedicada a aquest jaciment on, basant-se en l'estratigrafia, proposa una cronologia de segle I-II per als dos elements, tot i que només n'aparegué un en estratigrafia (Revilla 2003, 260-261). Estilísticament aquestes peces es poden situar a la segona meitat del segle II dC, especialment per la forma en que es representa el pentinat i el treball dels ulls. Tot i estar representat amb un art molt provincial, es pot atribuir a una variant dels pentinats de Faustina Minor, concretament als pentinats lluitats per aquesta emperadriu amb posterioritat a l'any 162 dC, que es caracteritzen per mostrar un pentinat recollit fins a l'alçada de les orelles, tot caient després el cabell en massa. Les representacions de Faustina Minor han estat estudiades per Fittschen (1982), qui ha perioditzat tots aquests retrats comparant-los amb les efigies que apareixen en les monedes.

Un paral·lel en terracota amb aquest tipus de pentinat es troba a Corduba. Es tracta del cap d'una escultura de bulto rodó en terracota de gran format, de la que no es conserva res més. En aquesta peça es pot observar el pentinat recollit sobre les orelles i amb ondulacions, rematat amb un tocat alt que sobresurt per sobre del cap i que cau per la part posterior. Mirat el cap de front, aquesta part del cabell caient apareix representada de manera simple, amb una sèrie d'incisions en vertical que marquen els flocs del cabell (Vaquerizo 2004, 119). La forma de treballar els ulls, marcant la pupil·la amb una gran incisió circular, també apareix en època antonina, especialment a partir de Marc Aureli, tot i que en les representacions imperials la mirada no és frontal, sinó que es gira cap al cel. Els ulls de les antefixes, tant d'aquestes com de les de L'Ampolla, presenten una mirada completament frontal, cosa que els hi dona un cert primitivisme difícil d'explicar. Malauradament, no coneixem cap relleu ni escultura d'època romana en totes les Terres de l'Ebre, motiu pel qual desconeixem com es tractaven els ulls en la imatgeria major i, per tant, no tenim paral·lels que ens puguin servir de comparació.

L'ANTEFIXA DE LA VIL·LA DE LA CARROVA (AMPOSTA)

La Carrova és el nom d'una extensa partida situada a uns 4 km d'Amposta i a uns 10 km de Tortosa a la riba dreta de l'Ebre. En aquest indret s'han documentat restes d'ocupació humana que van des del paleolític fins a l'actualitat. Des de principis del segle XX és té notícia de la troballa d'objectes d'època romana, però no fou fins l'any 1998 que es verificà l'existència d'un edifici d'aquesta època ocupant una superfície de prop de 2000 m².

L'any 2001 i 2003 es van dur a terme dues campanyes d'excavació arqueològica en aquest jaciment. El resultat fou la posada al descobert d'un gran edifici que havia sofert reformes importants, potser fins i tot la seva reconstrucció totalment de nou en un moment avançat de l'imperi (Garcia 2004). Entre les troballes es pot destacar un tresoret de monedes baix imperials, un plat de balança o la presència d'un gran dipòsit per a líquids.

L'any 1998 aparegué una antefixa de forma triangular amb la representació d'una palmeta (Vilaseca 2000), i en la campanya del 2001 n'aparegué una altra a l'estrat UE 2059, localitzat a l'interior de l'àmbit 13 de l'edifici. Aquest estrat correspon a l'enderroc del mur UE 2058, que sembla destruït en el transcurs de les obres de reconstrucció de l'edifici (Garcia *et al.* 2004, 237-238). Aquesta segona antefixa és la que tractarem en aquest article.

De l'antefixa figurada tan sols es conserva la part central, on es pot veure una cara femenina completa i una part del coll de la figura (Fig. 6). Es conserven dos fragments dels extrems de la peça que tendeixen a convergir en un

Figura 6. Antefixa de la Carrova.

punt per sobre del pentinat de la figura, mentre que en l'altre sentit es presenten gairebé paral·lels, de manera que tindria una forma ogival, similar a la de la resta de peces comentades.

De la figura humana, a la que se li pot atribuir un sexe femení, es conserva el pentinat de quart de meló que queda recollit a l'alçada de les orelles. Per sota apareix un rostre robust, en el que es conserven un ulls bastant realistes, amb les pupil·les ben treballades. Això s'observa especialment a l'ull dret, on tres incisions defineixen l'iris i la pupil·la, que, tot i aquest realisme, queden lleugerament desplaçats als extrems de la cara. Del nas només queda una resta al mig dels dos ulls i, de la boca, dues incisions al que serien les commissures dels llavis. Tot i que els indicis són molt minsos, tot fa pensar que els detalls de la cara apareixien ben treballats en el moment en que aquesta peça complia la seva funció decorativa.

Finalment del coll únicament es conserva una part, a l'esquerra, que presenta els inicis de dues mitges canyes gruixudes que s'adapten al coll de la figura.

A la part posterior es conserva l'empremta de la subjecció que unia aquesta placa a l'ímbrex.

Els materials ceràmics que han aparegut a l'estrat UE 2059 són molt heterogenis i comprenen una cronologia que *grosso modo* abraça des del segle II aC, amb la presència de fragments informes de paret d'àmfora púnico-ebussitana, fins a mitjans del segle I dC, moment representat per 4 fragments informes de terra sigil·lada sud-gàl·lica. Altres elements que poden aportar una mínima datació són un fragment de nansa d'àmfora atribuïble a una Dr. 7/11; també es documenta un peu de ceràmica a torn amb coccio reductora i una palmeta marcada a la part interior en posició radial que es pot atribuir a les produccions de ceràmica grisa de la costa catalana. Tant els fragments d'àmfora púnico-ebussitana, com el peu de ceràmica grisa es poden

Figura 7. Detall del bust de la Dama de Baza on es poden observar els grans collars que porta al coll.

considerar residuals, mentre que la resta de materials data la formació de l'estrat en les dècades centrals del segle I dC.

Altres elements que poden afavorir la datació de la peça en aquest moment són ja de caire estilístic. Tant el pentinat com la forma de treballar els ulls són típics del segle I dC. Serveixen d'exemple les escultures de gran format que representen a Livia, muller d'August. La peça de terracota de la vil·la de la Carrova guarda una certa semblança amb el retrat de Livia de Narona, el de Pàdua i el de Grumentum, aquest darrer datat en època de Tiberi o Claudi i representant una Livia ja madura (Bartman 1999, 153). Aquesta similitud és especialment notable en els grans ulls i en la forma de treballar els flocs de cabell, amb incisions transversals en cadascuna de les ondulacions, que resulten gairebé paral·leles entre elles.

A diferència de les altres peces abans descrites, aquesta antefixa és inèdita. Seguint la classificació de L. Ramos, la podríem incloure dins del grup que ella va anomenar "cabeza femenina de rasgos clásicos" (Ramos 1996, 247), tot i que no coincideix plenament. Es podria considerar una variant de la categoria I d'aquest grup. La principal diferència és la presència del que podrien ser els anells de Venus a la peça de la Carrova, mentre que la peça per ella estudiada no els presenta. Aquest tipus d'antefixa tan sols ha aparegut a Tarragona i se li atribueix una cronologia de segle I aC o I dC, de manera que cronològicament s'adiu amb la peça aquí presentada.

LES ANTEFIXES A LES TERRES DE L'EBRE

Amb les peces aquí presentades, les úniques que es coneixen fins al moment en el que seria el *territorium* de Dertosa, es poden veure alguns aspectes que tindrien relació amb el procés de romanització d'aquesta àrea.

Com ja s'ha comentat, les antefixes d'aquesta zona no tenen paral·lels entre la resta de terracotes arquitectòniques

de la Tarraconense estudiades per L. Ramos en la seva tesi doctoral. A l'igual que passa amb les antefixes del grup amb representació d'"Artemis Selene sense creixent lunar II" estudiades per L. Piñol i J. López, que constitueixen una producció pròpia del Camp de Tarragona (López/Piñol 2008, 45-49), les antefixes de les Terres de l'Ebre amb anells de Venus desenvolupats constitueixen una producció pròpia de l'*ager dertosensis*. Cal esbrinar, però, perquè apareix aquesta iconografia. Si bé és cert que l'estètica romana canvia amb el temps, aquesta no pren massa en consideració les persones d'edat madura, sinó que parteix dels models grecs de joventut, de tal manera que les antefixes difícilment poden representar figures d'edat avançada. La consideració d'aquests "anells de Venus" es pot explicar com una interpretació errònia d'aquestes mitges canyes representades al voltant del coll d'aquestes figures femenines.

Si ens fixem en les representacions femenines d'època ibèrica del llevant peninsular, hi trobem representacions amb un tractament molt semblant del coll, i que permeten una altra interpretació de l'acabament del coll de les antefixes aquí presentades.

La decisió de buscar paral·lels en aquesta zona s'ha pres tenint en compte que al llarg de tota l'època ibèrica, la zona final de l'Ebre té més relacions amb l'àrea de l'actual País Valencià, que amb la resta de l'actual Catalunya o altres zones peninsulars. Aquest fet s'explica per la orogènia d'aquest territori. Mentre que les Muntanyes de Tivissa i els Ports de Tortosa-Beseit tanquen aquest territori pel nord i per l'oest, cap al sud s'obren planes entre diverses serres que afavoreixen els contactes per via terrestre. També s'han de tenir presents els límits que es suposen per a la tribu Ilercavona. Molts especialistes apunten a demarcar aquest territori amb el de l'actual bisbat de Tortosa, que fossilitzaria l'*ager dertosensis* i aquest, a la vegada, ocuparia els límits de la tribu Ilercavona (Noguera 2002, 103-108).

Un cas podria ser el del lebes de la "Dama del Ventall" del Tossal de Sant Miquel (Llíria, València) on es representa a una dama noble ibèrica. Aquesta es presenta amb el cabell recollit i amb un tocat, portant un ventall a la mà i tres collarets al coll (VVAA 1997, 252-253). Aquests collarets es representen amb tres línies paral·leles corbes sobre el coll de la figura.

Un altre exemple es troba en un exvot de bronze procedent d'un santuari indeterminat de Jaén, que es troba dipositat al Musée des Antiquités Nationelles Saint-Germain-en-Laye (Autors Diversos 1998, 332). Aquesta peça, identificada amb el número d'inventari 77876-217, representa a una dama oferent. Al coll, representats amb tres incisions, mostra uns collarets.

Un tercer paral·lel és el la Dama de Baza (Fig. 7). Aquesta escultura mostra al coll tres collarets esculpits. Aquests es representen amb una combinació de denes curtes i llargues, com si es tractés de la decoració d'astràgals i carrets emprada en arquitectura. És l'exemple més

semblant per a les antefixes, ja que en els dos casos anteriors es tracta de representacions en dues dimensions, mentre que en aquest cas és de tres dimensions. Així, és possible que el que representin aquests cercles sobre el coll de les figures femenines que apareixen en les antefixes siguin collars simplificats, i no una representació exagerada dels anells de Venus. Tenint en compte que aquestes peces es situaven a una alçada considerable del terra i, per tant, en un punt en el que l'observador no podia advertir petits detalls, no calia representar els collarets amb detalls, sinó que una representació esquemàtica ja era suficient. És possible que una hipotètica policromia suplís aquests detalls, donat el cas que algunes de les antefixes presenten per sobre de la ceràmica una capa blanca, que no s'ha conservat en tota la superfície, però que sembla correspondre's amb la preparació per a la policromia.

Els paral·lels esmentats, als que segurament se'n poden afegir més, aporten versemblança a aquesta hipòtesis.

ELS FORNS DE PRODUCCIÓ

Tot i que les peces aquí estudiades són pròpies d'aquesta zona i es coneixen diversos forns d'època romana, en els casos en els que s'han fet excavacions no s'ha documentat cap motlle per a antefixes. De tal manera que, de moment, es desconeix on es produïen, si en aquesta zona o bé eren productes importats.

Les excavacions dutes a terme a l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre) van posar al descobert dos forns de planta circular que van estar en funcionament des del principat d'August i fins a mitjans del segle I dC (Revilla 1995a). La major part de la seva producció eren àmfores de les formes Dr. 2/4, Tarraconense 1 i Oberaden 84; aquestes darreres presenten en tots els exemplars recuperats una marca en posició centrada al coll amb el nom SEXDOMITI, mentre que les Dr.2/4 i Tarraconense 1 en alguns casos presenten la marca TIBISI. La marca SEXDOMITI ha estat documentada al limes germànic i a altres zones de la Gàl·lia. A més d'àmfores, en el tester excavat també van aparèixer rebutjos de ceràmica comuna, especialment gerres, fragments de dolium, i altres utensilis de cuina en quantitats petites (Revilla 1995b). En aquestes excavacions, però, no ha aparegut cap fragment de motlle d'antefixa.

Altres vil·les en les que es coneix l'existència de forns ceràmics són les del Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre) (Macías 1994, 5-6) i Vall de Porcs (Riba-roja d'Ebre, Ribera d'Ebre) (Noguera 2006, 362), cap d'ells excavat.

Dins de la territori ilercavó, a la part que es trobaria dins de l'actual província de Castelló, es va excavar un altre forn ceràmic, el de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat), on també es fabricaven àmfores Dr. 2/4 amb la marca HERO, Dr. 7/11 i Tarraconense 1. En el testar que es va excavar no aparegueren restes d'altres produccions ceràmiques d'aquest forn (Borràs 1988).

Hi ha la possibilitat que les antefixes fossin produïdes en els mateixos assentaments que les van emprar. En el cas de l'Ampolla no hi ha notícies sobre la troballa de forns, però en el cas de La Carrova sí que hi ha notícies sobre unes restes molt mal conservades que a mitjans del segle XX el Dr. Esteve Gálvez va interpretar com les restes d'un forn (Esteve 1956).

Tant en la monografia com a la fitxa de la carta arqueològica corresponent a Casa Blanca no es menciona l'existència de cap forn, però recentment ha estat detectada una estructura que podria correspondre a les restes d'un forn.

De ser així tindria sentit l'anotació feta per L. Ramos en descriure la peça fragmentada de Casa Blanca, fent notar que l'antefixa està passada de cocció (Ramos 1996, 392). Tot i així, la peça fou igualment recoberta pel que sembla una engalba, de manera que hauria arribat a ser utilitzada. Un altre cas seria l'antefixa decorada amb una palmeta que fou recuperada a La Carrova, la qual presenta tota la superfície esquerdada per un excés de cocció.

El fet que totes dues vil·les es troben situades en terrasses fluvials afavoreix la presència de forns, ja que les matèries primeres, argila, aigua i fusta no són difícils d'aconseguir. A la zona de la Carrova, a tocar de la vil·la, fins a mitjans del segle XX hi hagué una argilera en funcionament, factor que mostra que els materials potencialment aptes per al treball coroplàstic hi eren a l'abast. Tot i així, queda clara la presència d'un mínim de dos forns realitzant peces, tenint en compte les propietats macroscòpiques de les pastes. De tal manera que les antefixes de Casa Blanca i una de les antefixes de l'Ampolla (la identificada amb el número d'inventari 761), semblen realitzades en un mateix lloc o, almenys, amb l'argila provinent d'una mateixa mina. L'altra peça de l'Ampolla, tot i presentar una coloració molt més roja i tenir un tacte més dur, és possible que sigui del mateix taller que l'altra peça provinent d'aquest punt. Per verificar aquesta hipòtesis seria necessari realitzar anàlisis de les pastes, ja que ara tant sols es tracta d'una aproximació macroscòpica.

Finalment, l'antefixa de la Carrova, realitzada amb una pasta molt clara i depurada, correspondria a un altre forn. És interessant observar que aquestes diferències també es corresponen amb la cronologia proposada per a les respectives peces atenent a criteris estratigràfics i estilístics. Aquest fet ens podria estar il·lustrant sobre l'existència de forns ceràmics a la zona al llarg de tot l'imperi.

CONCLUSIONS

El conjunt d'antefixes amb figuració femenina conegut fins a la data a les Terres de l'Ebre sembla que forma un grup homogeni que conservaria reminiscències de la cultura ibèrica. L'iconografia dels tres collars al coll

es pot resseguir per tot el llevant peninsular a partir del segle VII aC en les representacions femenines associades al món de l'aristocràcia –dama del ventall–, i de les divinitats. És per això, que tot i no poder afirmar que es tracti de dames aristocràtiques o divinitats indígenes o locals, sí que podem dir que determinats aspectes del substrat ibèric van continuar existint dins de la societat romana d'aquest territori. Tot i ser un cas una mica diferent, a la Galia de finals del segle II dC i especialment la del segle III s'ha documentat una revifalla de noms preromans, així com la generalització de mesures de longitud també preromanes (Herrmann 2007, 171-174). Per tant, es pot pensar que determinats aspectes de les diferents cultures preromanes de tot l'imperi va continuar existint, aflorant en alguns moments i manifestacions. Així, el que en el seu moment es van interpretar com anells de Venus s'haurien d'interpretar com a collarets molt esquematitzats que mostrarien la noblesa o divinitat de la figura representada.

El que es tracta d'una iconografia pròpia d'aquesta zona vindria determinat pel fet de no haver-se documentat en cap altre indret de la Tarraconense, així com pel fet que serien diversos els centres productors d'aquestes peces, si considerem les diferències existents entre les pastes.

De ser certa aquesta afirmació l'antefixa més antiga, la de la vil·la de la Carrova, ens estaria mostrant com a mitjans del segle I dC l'estètica indígena encara estaria vigent en alguns aspectes, com els collarets, mentre que d'altres, com l'ús d'antefixes o els pentinats, ja haurien estat incorporats des de la cultura romana, en el repertori iconogràfic.

Aquesta estètica indígena de tres grans collars al coll, tindria pervivències fins com a mínim la segona meitat del segle II dC a la zona de la Il·lucavònia, tal com mostren els exemplars de Casa Blanca i de l'Ampolla. Aquest tipus de relacions també es poden veure en altres sèries de terracotes com, per exemple, algunes de les figures recuperades en les necròpolis del segle II de Còrdoba, on els pentinats i el tractament dels ulls presenten característiques pròpies de la zona i amb elements indígenes (Vaquerizo 2004, 87-128).

BIBLIOGRAFIA

- AUTORS DIVERSOS 1998**, *Els ibers. Prínceps d'Occident*, Barcelona (Catàleg de l'exposició).
- BARTMAN, E. 1999**, *Portraits of Livia: imaging the imperial woman in Augustan Rome*, Cambridge University Press.
- BAYERRI, E. 1948**, *Historia de Tortosa y su comarca V*, Tortosa, Impremta de Algueró i Baiges.
- BORRÀS I QUEROL, C. 1988**, Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón* 13, 379-399.
- DUPRÉ RAVENTÓS, X. 2006**, *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*, Tarragona, Temes d'Història i Arqueologia de Tarragona, Fòrum 11.
- ESTEVE, F. 1956**, Investigaciones arqueológicas en las terrazas cuaternarias del curso inferior del Ebro. Itinerario primero: de Amposta a la Carrova y Campredó, *Noticiario Arqueológico Hispánico* III-IV (1954-55), 15-26.
- FITTSCHEN, K. 1982**, *Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen.
- GARCIA, D. et al. 2004**, La vil·la de la Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 24, 227-269.
- GENERA, M. et al. 1981**, Terracottes ibèriques de Sant Miquel de Vinebre (La Ribera d'Ebre), *Butlletí Arqueològic* 3, època V, 101-106.
- GIJÓN, E. 2004**, *Las terracotas figuradas del Museo Nacional de Arte Romano de Mérida*, Mérida, Cuadernos emeritenses 24.
- HERRMANN, P. 2007**, *Itinéraires des voies romaines. De l'Antiquité au Moyen Âge*, Paris, éditions Errance.
- LÓPEZ, J., PIÑOL, LI. 2008**, *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la Plaça de la Font (Tarragona)*, Tarragona, Hic et Nunc 4.
- MACIAS, J.M. 1994**, Excavacions arqueològiques a la vil·la romana del Mas del Catxorro (Benifallet). Anys 1990-1991, *Informatiu del Museu* 32, 5-6.
- NOGUERA, J. 2002**, *Ibers a l'Ebre*, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Dalinier 3.
- NOGUERA, J. 2006**, *Gènesis i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del curs Ebre: la Il·lucavònia septentrional*, publicació digital.
- RAMOS SAINZ, L. 1996**, *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania romana: la Tarraconense*, Universidad Autónoma de Madrid, 2 vols.
- REVILLA, V. 1995a**, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Universitat de Barcelona, Instrumenta 1.
- REVILLA, V. 1995b**, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC-III dC)*, Barcelona, Cuadernos de Arqueología 8.
- REVILLA, V. (coord.) 2003**, *Economía i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona, Diputació de Tarragona.
- VAQUERIZO, D. 2004**, *Immaturi et innupti. Terracotas figuradas en ambiente funerario de Corduba, Colonia Patricia*, Universitat de Barcelona, Instrumenta 15.
- VILASECA, A. 2000**, Intervenció arqueològica al jaciment romà de La Carrova (Amposta, Montsià), *Nous Col·loquis* IV, Tortosa, 33-44.
- VILASECA, S. 1946**, Dos figuritas de barro del poblado ibérico de Serra de l'Espasa de Capsanes, provincia de Tarragona, *Actas del II Congreso Arqueológico del Sudeste Peninsular*, Albacete, 259-264.